

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024

LXVI. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Tóth Richárd

A rómaiság képzete a Karoling-korban
a keresztiségi szertartások tükrében

Bocsi Zsófia

A csókakői váruradalom vértesi falvai a középkorban

Fóti Miklós

Zülfikár bég, egy hódoltsági határbég-dinasztia harmadik nemzedéke

Angyal Béla

Az 1945. januári magyar fegyverszüneti egyezmény
és a csehszlovák emigráns kormány

Pócs Nándor

Ukrán nemzeti radikalizmus – magyar szemmel (1918–1945)

Váradi Natália

A történelmi egyházak helyzete Kárpátalján
az 1956-os forradalom idején

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:*

<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>

A 2024-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 4. szám

TANULMÁNYOK

- Tóth Richárd** A rómaiság képzete a Karoling-korban
a keresztiségi szertartások tükrében 493
- Bocsi Zsófia** A csókakői váruradalom vértesi falvai a középkorban.
Veleg és Sárkány 505
- Fóti Miklós** Zülfikár bég, egy hódoltsági határbég-dinasztia
harmadik nemzedéke történetéhez 525
- Angyal Béla** Az 1945. januári magyar fegyverszüneti egyezmény
és a csehszlovák emigráns kormány 543
- Pócs Nándor** Veszedelmes viszonyok a véres övezetben.
Ukrán nemzeti radikalizmus – magyar szemmel (1918–1945) 567
- Váradi Natália** A történelmi egyházak helyzete Kárpátalján
az 1956-os forradalom idején 603

TANULMÁNYOK

A RÓMAISÁG KÉPZETE A KAROLING-KORBAN A KERESZTSÉGI SZERTARTÁSOK TÜKRÉBEN

TÓTH RICHÁRD

.....
THE IMAGE OF ROMANNESS IN THE CAROLINGIAN ERA:
A STUDY ON BAPTISMAL RITES

The study examines the identity of the Carolingian Roman Rite through the rite of baptism. A wealth of material has survived from the letters, reports and liturgical explanations in response to Charlemagne's baptismal circular letter of 812, which is important for the organisation of society and has produced important research results to date. However, a detailed study of the primary liturgical sources, the ritual books, remains to be done. The database-based analysis of almost 200 manuscripts, including textual analysis and statistical evaluation, provides a more comprehensive and accurate picture of which parts of a ritual were considered permanent and canonical in the Carolingian period and afterwards, and which parts were those that could be adapted to local customs. On the basis of this analysis, it would therefore seem that the answer to the question of Romanness lies in the liturgical textual tradition. On this basis, a ritual was considered Roman if it contained the normative textual material of the rituals that had to be performed.

Keywords: Romanness, Carolingians, Charlemagne, Roman Rite, baptismal ordines, Middle Ages
.....

Számos kutatási eredmény látott napvilágot arról, hogy a Karoling uralkodók és kortársaik miként viszonyultak Róma sokszínű kulturális örökségéhez.¹ A 'római' jelzőt több értelemben is használták. A frank területek őslakosait rómainak hívták, emellett a Meroving-kori szerzők a megnevezést a keletiekre, a bizánciakra is alkalmazták. Jóllehet Itália lakosait már az ókorban is *Romani* jelzővel illették, csak a 8. század után zárták ki a félszigeten kí-

---

Tóth Richárd, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

- 1 Az alább közölt hivatkozásokon kívül lásd *Rethinking the Carolingian Reforms*. Ed. Arthur Westwell – Ingrid Rembold – Carine van Rhijn. Manchester, 2023.; John F. Romano: *Liturgy and Society in Early Medieval Rome*. London – New York, 2014.; *Chant, Liturgy, and the Inheritance of Rome. Essays in Honour of Joseph Dyer*. Ed. Daniel J. DiCenso – Rebecca Maloy. Woodbridge, 2017.; *Rome Across Time and Space. Cultural Transmission and the Exchange of Ideas, c. 500–1400*. Ed. Claudia Bolgia – Rosamond McKitterick – John Osborne. Cambridge, 2011.

vül eső területeket, így a frank források többnyire Itália területét értették Róma alatt. A 8. századtól kezdve a rómaiság egyre inkább vallási és egyházi értelmet kapott, vagyis a római földrajzilag egyet jelentett a pápa fennhatósága alá tartozó területek összességével. E nézet fokozatosan változott. Minthogy az Örök Város a pápa székhelye és ily módon a kereszténység központja, kézenfekvőnek látszott a rómaiságot a teljes Egyházra, illetve a világ keresztény területeire vonatkoztatni. Noha Nagy Károly 800-as, a pápa által történt koronázása után nem viselte a „Róma császára” címet, nem volt ellenére, hogy birodalmát rómainak nevezzék.²

Walter Pohl az antikvitás, valamint a kora középkor fölfogása alapján a római identitás tíz kategóriáját határozta meg. A rómaiság többek között vonatkoztható a város lakóira, politikailag és etnikailag a birodalom népességére, területileg Közép- és Dél-Itáliára, esetleg az egész félszigetre. Minthogy a rómaiak kiváltságokkal bírtak, beszélhetünk jogi identitásról is. Mindezek mellett a *Romanitas* fogalomnak léteztek katonai, kulturális és vallási értelmezései is.³ A Római Birodalom összetartásában, megfelelő működésében és önazonosságának kifejezésében meghatározó szerepe volt a görög mintákra épülő, politeista vallásnak, amelynek helyét Nagy Konstantin idejétől a kereszténység vette át. E folyamat nem egyik pillanatról a másikra történt, hanem fokozatosan, és csak a 4. század utolsó negyedében kezdte éreztetni hatását.⁴ Az új vallási identitás azonban a birodalom szétesése után nem tudott maradéktalanul megfelelni a politikai önazonosság tudatának. A 6. században már rómainak tekinthették mindazokat, akik a római katolikus hitvallást vallották és a hozzá tartozó liturgikus örökséget ápolták.⁵ E tanulmány ez utóbbi jelenség, a liturgia római identitásának meghatározására irányul.

A latin nyugaton léteztek a rómainál mind szövegükben, mind szerkezetükben eltérő rítusok is. Ilyen volt például Galliában a 8. századig gyakorolt gallikán,⁶ az Ibériai-félszigeten őshonos mozarab⁷ vagy a Milánóban végzett ambroszián rítus.⁸ Nagy Károly – elődje, Kis Pippin kezdeményezését folytatva – elhatározta a római rítus bevezetésének végigvitelét. Eredetileg azonban a frank területeken a romanizáció folyamata nem Kis Pippinnel kezdődött. Különböző magánkezdeményezéseknek köszönhetően (például szerzetesek vagy

2 Laury Sarti: Frankish Romanness. *Speculum* 91 (2016) 1041–1054.

3 Walter Pohl: Introduction. Early Medieval Romanness – A Multiple Identity. In: *Transformations of Romanness. Early Medieval Regions and Identities*. Ed. Clemens Gantner et al. Berlin, 2018. 9–33.

4 Peter Brown: *Through the Eye of a Needle. Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD*. Princeton, 2012. XXII. [Előszó], 31–52.

5 Uo. 22–24.

6 A gallikán rítusról bővebben lásd William Stevens Porter: *The Gallican Rite*. London, 1958. (Studies in Eucharistic Faith and Practice 4.) A gallikán szerkönyvi forrásokról lásd Matthieu Smyth: *La Liturgie oubliée. La Prière eucharistique en Gaule antique et dans l'Occident non romain*. Paris, 2003. 71–113.

7 A mozarab liturgia korai történetéhez és a kéziratokhoz lásd Emma Hornby – Rebecca Maloy: *Music and Meaning in Old Hispanic Lenten Chants. Psalmi, Threni and the Easter Vigil Canticles*. Woodbridge, 2013. 1–14.

8 Az ambroszián rítushoz lásd Pietro Borella: *Il rito Ambrosiano*. Brescia, 1964. A szentségekről uő: „I sacramenti nella liturgia ambrosiana”. In: *Manuale di storia liturgica*. I–IV. Ed. Mario Righetti. Milan, 1959. IV. passim. Az ólatin rítusokról áttekintést ad Archdale A. King: *Liturgies of the Past*. Bonn, 2007.

zarándokok révén) a római liturgikus könyvek – és velük együtt egyes római elemek és részgyománnyok – már a 7. század előtt eljutottak Galliába.⁹

A csekély számban fennmaradt Meroving-kori forrásanyag elemzésekor nagy fokú diverzitásnak lehetünk tanúi. A kortárs Hispánia zsinati határozataiból ezzel szemben megállapítható, hogy ott létezett némi egységre való törekvés. A határozatok szertartási kérdésekben ugyanakkor nem követelték meg sem a teljes egységességet, mint például a IV. toledói zsinat 633-ban, sem a római rítus átvételét, mint a gironai (517) vagy a bragai zsinatok (561).¹⁰

Hivatalosan a római liturgia előmozdítása tehát a Karolingokhoz köthető. A Karolingok kiemelt célja volt, hogy az általuk meghódított területeken, például Észak-Itáliában vagy Septimaniában visszaszorítsák a nem római rítusokat. Mindazonáltal nem jártak teljes sikerrel, Milánóban ugyanis az ambrozián rítus továbbra is érvényben maradt. A vizigót királysághoz tartozó Septimania központját, Narbonne-t 759-ben Kis Pippin, Barcelonát 801-ben Jámbor Lajos foglalta el. A Nagy Károly által 789-ben kiadott, püspököknek, papoknak és szerzeteseknek címzett kapituláre, közismert nevén az *Admonitio generalis*¹¹ értelmében a meghódított katalán püspökségeket a frank-római rítus bevezetésére kötelezték. Az itt létrejött, új hagyomány szellemi központja Narbonne érseki város volt.¹²

Az elméletileg megfogalmazott egységtörekvések ellenére, a IX. század végére az európai liturgiák közt még nagyobb lett a különbség, mint két évszázaddal korábban volt, mivel sok helyütt részben vagy egészben megtartották az őshonos hagyományokat.¹³ A nagy számban fennmaradt későbbi, 10. és 11. századi, sőt a késő középkori liturgikus források ugyancsak bizonyítékai a helyi gyakorlatok maradandó sokféleségének. Az eredetileg Rómából kapott hagyományt nagymértékben átalakították: gallikán vagy frank elemekkel bővítették, amelyek azután részben visszakerültek Rómába.¹⁴ Az „alapanyagot” tehát a frank-római szakramentáriumok, illetve a Nagy Károly által I. Adorján pápától kért, híres *Sacramentarium Hadrianum* és annak frank kiegészítései szolgáltatták.¹⁵ A szóban forgó források használatát nem írták elő kötelezően, ezért Yitzhak Hen szerint a régi,

- 9 Cyrille Vogel: La réforme liturgique sous Charlemagne. In: *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*. I–V. Ed. Helmut Beumann – Wolfgang Braunsfels. Düsseldorf, 1965–1968. II. 217.
- 10 Yitzhak Hen: Unity in Diversity. The Liturgy of Frankish Gaul before the Carolingians. *Studies in Church History* 32 (1996) 26–27.
- 11 „Sacerdotibus. Ut episcopi diligenter discutiant per suas paroecias presbyteros, eorum fidem, baptismam et missarum celebrationes, ut et fidem rectam teneant, et baptismam catholicam observent, et missarum preces bene intellegant...” *Die Admonitio generalis Karls des Großen*. Ed. Hubert Mordek – Klaus Zechiel-Eckes – Michael Glatthaar. Hannover, 2012. (Monumenta Germaniae Historica. Fontes Iuris Germanici Antiqui in Usus Scholarum Separatim Editi 16) 220.
- 12 Miquel dels Sants Gros i Pujol: „De l'església hispana a l'església carolíngia i el canvi de litúrgia”. In: *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv y x*. Ed. Pere de Palol i Salellas – Antoni Pladevall i Font. Barcelona, 1999. 397–407. (<https://www.enciclopedia.cat/del-roma-al-romanic/de-lesglesia-hispana-a-lesglesia-carolingia-i-el-canvi-de-liturgia>. Legutóbbi megtekintés: 2024. június 5.)
- 13 Rosamond McKitterick: Unity and Diversity in the Carolingian Church. *Studies in Church History* 32 (1996) 72.
- 14 Uo.
- 15 Kiad. Jean Deshusses: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. I–III. Fribourg, 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28.)

gallikán szerkönyveket még a *Hadrianum* érkezése után is másolták a birodalomban.¹⁶ Ennek azonban tárgyi bizonyítékai nincsenek, mert a fönmaradt gallikán liturgikus könyvek a *Hadrianum* érkezése előttről származnak.¹⁷ Úgy tűnik, hogy a liturgikus könyvek összeállítói, akik a helyi igényeket igyekeztek kielégíteni, szokatlanul nagy szabadsággal rendelkeztek, és nem tekintették ellentmondásosnak a különböző hagyományokból származó elemek beépítését, még akkor sem, ha azok kevésbé illeszkedtek a szertartásba.¹⁸ Ahol lehetőség volt a variálódásra, mint például a litániák, a szekvenciák, különféle jámborsági imák vagy a lentebb vizsgált keresztségi ordók esetében, ott a helyi liturgiaalkotók figyelemre méltó kreativitásról tettek tanúbizonyságot. A Karoling-kori liturgikus reform következtében tehát nem valósult meg egy olyan egységes gyakorlat, mint amilyen például a 16. században, a trienti zsinatot követően.

A következőkben egy, a keresztelezésről szóló esettanulmány segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha a sokféleség és a kreativitás ilyen tág teret kaphatott, a Karoling-korban mégis minek alapján tekintették a gallikán rítust kiszorító új liturgiát rómainak. E kísérlet merész vállalkozásnak tűnhet, hiszen a rendelkezésünkre álló források igen összetett képet mutatnak.

A bajorországi Reibachban tartott zsinat (798) előírja, hogy a keresztséget nyilvánosan, évente kétszer és a római rend szerint kell kiszolgáltatni:

„És a püspök vegye fontolóra: a papok ne legyenek tudatlanok, hanem olvassák és értelmezzék a Szentírást, hogy a római egyház hagyománya szerint tudjanak tanítani. A katolikus hitet gyakorolniuk kell, tanítaniuk kell a rájuk bízott népet, és a misét a nekünk adott római hagyomány szerint kell bemutatniuk. A keresztséget nyilvánosan, évente kétszer szolgáltatassák ki: húsvétkor és pünkösdkor, és a szertartást a római hagyomány szerint kell elvégezniük.”¹⁹

A romanizációs program eredményéről tájékoztat Nagy Károly 812-ben kiadott, a keresztelezés szertartásával kapcsolatos körlevele, amelyet a birodalom érsekeihez küldött ki

16 Yitzhak Hen: The Romanization of the Frankish Liturgy. Ideal, Reality and the Rhetoric of Reform. In: *Rome Across Time and Space*, 117–118.

17 A gallikán szerkönyvek jegyzékéhez lásd Klaus Gamber: *Codices liturgici Latini antiquiores*. I–II. Fribourg, 1968. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 1) [2. kiad.] I. 156–180.; Cyrille Vogel: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Portland–Oregon, 1986. 108. Lásd még összefoglalóan Christopher Lazowski OSB: *Merovingian Mass-Books. Ruinous Wrecks or Living Literature?* In: *On the Typology of Liturgical Books from the Western Middle Ages*. Ed. Andrew Irving – Harald Buchinger. Münster, 2023. 15–29.

18 Richard Eugene Sullivan: The Carolingian Age. Reflections on Its Place in the History of the Middle Ages. *Speculum* 64 (1989) 293.

19 „Et hoc consideret episcopus, ut ipsi presbyteri non sint idiotae, sed sacras Scripturas legant et intelligant, ut secundum traditionem Romanae ecclesiae possint instruere, et fidem catholicam debeant ipsi agere, et populos sibi commissos docere, missas secundum consuetudinem celebrare, sicut Romana traditio nobis tradidit. Baptismum publicum constitutis temporibus per duas vices in anno faciat: in Pascha, in Pentecosten, et hoc secundum ordinem traditionis Romanae debet facere.” *Concilia aevi Karolini*. I–II. Ed. Albertus Werminghoff. Hannover, 1906–1908. (Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio III. Concilia 2) I. 198.

azzal a céllal, hogy egyházmegyéik gyakorlatáról érdeklődjék. Vitatott, hogy ehhez udvari tanácsadója és teológusa, Alkuin keresztelésről szóló, *Primo paganus* kezdetű magyarázatát vette volna-e alapul, amely az egyik legelterjedtebb és legtöbbet idézett keresztési magyarázat volt a birodalomban. Annyi azonban bizonyos, hogy – összhangban a császár törekvéseivel – mindvégig hangsúlyozza a keresztiség liturgiájának didaktikus, pedagógiai jelentőségét, hiszen a katekumeneknek – a keresztény beavatás szentségeire készülő keresztelendőknél – meg kell érteniük, hogy a szertartás során mi történik velük.²⁰ Alkuin a *Primo paganus*t tehát útmutatónak, nem pedig a keresztiség teológiai elemzésének vagy klerikusokhoz szóló lelki olvasmánynak szánta.²¹

A válaszlevelekből, beszámolókból és liturgiama­gyarázatokból bőséges anyag maradt fenn, amelyet a téma nemzetközileg ismert és máig legtöbbet idézett kutatója, Susan Ann Keefe két­kötetes monográfiában gyűjtött össze és elemzett. Keefe megdöbbenő változottsággal szembesült, és tekintélyének köszönhetően történelmi körökben általában úgy tartják, hogy a frankok sokféle helyi hagyományt követtek, a tényleges római gyakorlatot csak felületesen ismerték, és legfeljebb hivatkozási alapnak használták.²²

A Keefe által feldolgozott magyarázó anyagot jómagam másodlagosnak tekintem. A keresztelési esettanulmányt megalapozó kutatásom inkább az elsődleges forrásanyag­ra, a szertartáskönyvekre épült. Ezek adják ugyanis a legpontosabb képet a kor liturgikus szokásairól. A Karoling-korból rendelkezésünkre álló szer­könyvek száma csekély, és Keefe közülük is csak a legismertebbeket vette figyelembe. Ennek egyrészt az az oka, hogy a 2000-es évek elején még nem állt rendelkezésre olyan mennyiségű digitalizált forrás, mint ma, másrészt, hogy nem vizsgálta a 9. század utáni anyagot. Véleményem szerint a néhány évszázaddal későbbi, de jóval nagyobb mennyiségben fennmaradt szer­könyveket is bevonva mennyiségi elemzéssel és az eredmény arányainak értékelésével átfogóbb és pontosabb képet kaphatunk arról, hogy a Karoling-korban és azután egy-egy szertartásnak mely részeit tekintették állandónak, illetve mely részek voltak azok, amelyek helyi szokásoknak és egyéni kezdeményezéseknek megfelelően alakulhattak.

A kutatáshoz több mint 200 kéziratot dolgoztam föl, melyek döntő többsége érett középkori, ezért az elemzés­kor részben fordított kronológiát alkalmaztam. Az adatok az *Usuarium* nevű digitális gyűjteménybe és adatbázisba kerültek, így könnyen ellenőrizhetők, különböző feltételek szerint szűrhetők, sőt a szertartások egyes összetevői, jellegzetességei statisztikai elemzésnek is alávet­hetők és térképre vetíthetők.²³ A rendszerezett anyagot így gyakoriság és előfordulási terület szerint könnyen át lehet tekinteni.

20 Az Alkuin-féle pedagógiai programról bővebben lásd Cinzia Grifoni – Giorgia Vocino: A Carolingian 'Reform of Education'? The Reception of Alcuin's Pedagogy. In: *Rethinking the Carolingian Reforms*. Ed. Arthur Westwell – Ingrid Rembold – Carine van Rhijn. Manchester, 2023.

21 Owen Phelan: *The Formation of Christian Europe. The Carolingians, Baptism, and the Imperium Christianum*. Oxford, 2014. 124.

22 Susan Ann Keefe: *Water and the Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. A Study of Texts and Manuscripts*. I–II. Notre Dame [USA, Indiana], 2002. I. 67.

23 <https://usuarium.elte.hu/news/64/baptismal-rites-a-structured-and-comprehensive-survey>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. november 20.)

Az elemzés három szempontból értékelt a forrásokat:

1. A ceremóniális megközelítés a rítus cselekményes elemeit és azok sorrendjét vizsgálta. Közülük néhány, mint például a rálehelés kétféle, hideg és meleg formája vagy a lámpás átadása sokatmondónak bizonyult.
2. A szerkezeti megközelítés a rítussor tagolódását, mindenekelőtt a keresztséget előkészítő úgynevezett skrutíniumok számát és időzítését követte.
3. Végül a szövegi megközelítés rögzített imák és formulák meghatározott sorozataként tekintett a keresztelési ordókra.²⁴

A beavató szentségek kiszolgáltatásának rendes ideje a középkorban húsvét vagy pünkösdi vigíliája volt, a katekumenek fölkészítése pedig az ezt megelőző nagyböjti időszakban zajlott. Magát a keresztséget hosszabb, háromhetes előkészület, a skrutíniumok sorozata előzte meg. Ennek során bizonyos szertartásokat megismételtek, legfőképpen az exorcizmusokat, és velük a kézzátételeket és kereszttel való megjelöléseket, vagyis az apotropaikus, tehát elhárító jellegű rítusokat. A katekumenátus középpontjában az úgynevezett *traditio*-szertartások álltak, melyek során a keresztelendőknél ünnepélyesen átadták a négy evangéliumot, a hitvallást és a Miatyánkot. E több szakaszból álló liturgiának létezett egy rövidebb, egyetlen napon elvégezhető változata is, amelynek törzsanyagát azonban a több skrutíniumot fölvonultató ordók is tartalmazták. A rövid változatban már nem találjuk az átadások kidolgozott szertartását, ám a hitvallás és a Miatyánk, illetve az evangéliumi perikópák ennek az emléket őrzik még akkor is, ha a rövid evangéliumi szakaszok számos ordóban már inkább a gyermekkeresztség tematikájához kötődnek.

A függelékben közölt táblázatban a keresztelés szertartásának ideáltipikus változata látható. A szürkével jelölt sorok képezik a rendtartások állandó, kötelezően elmondandó szövegeit, vagyis az általam kanonikusnak vagy szilárdnak értékelt réteget. A kötött szövegek többsége euchológiai tétel, tehát irodalmi igénnyel megfogalmazott imádság, de találhatóak köztük formulák is, amelyek a rítus egy-egy gesztusát kísérik és értelmezik egyszerű, kijelentő megfogalmazásban. Ilyen például a só megízleltetése vagy a vízzel való háromszori leöntés. A nem kanonikus részek a szertartás változó elemeit, a lágy réteget jelentik. E mozzanatoknak vannak ugyan meghatározott keretei, részletes és pontos kidolgozásuk azonban hagyományonként eltérő lehet. A kanonikus anyag – a különféle kiegészítések nélkül – megtalálható a legkorábbi római szakramentáriumokban és azok frank összedolgozásaiban, kiegészítéseiben is.²⁵ Noha a keresztelési ordók között alig találunk két ugyanolyat, a kanonikus, „kemény” réteget tekintve szinte teljes egyezést látunk. Mindez azt jelenti, hogy véleményem szerint rómainak akkor tekintettek egy szertartást, ha a szóban forgó tételkészlet hiánytalanul megvolt benne: a római keresztelés elsősorban

24 A szövegi megközelítés módszeréhez lásd Miklós István Földváry – Ábel Stamler: *Regions, History, and Identity in Medieval Liturgics. The Outlines of a Methodology. Religions* 14 (2023) 5–6.

25 *Sacramentarium Gelasianum*. [Kiad. Cunibert Mohlberg OSB – Leo Eizenhöfer OSB – Petrus Siffirin OSB: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (*Sacramentarium Gelasianum*). Roma, 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)] Lásd még a tizenegyedik római ordót. Michel Andrieu: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. I–V. Louvain, 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23–24, 28–29) II. (Les textes [Ordines I–XIII]) 417–447.

mint cselekményi váz és egy szövegekörpusz törzsanyaga, és nem mint részleteiben meghatározott rendtartás élt a kortársak tudatában.

Nem kevésbé fontos a fentebb említett ólatin rítusok negatív tanúsága. A gallikán, mozarab vagy ambrozián keresztségi előkészület és keresztelő forrásai nem tartalmazzák a rituális mozzanatoknak és az őket kísérő szövegeknek azt a jól azonosítható sorozatát, amelyet rómainak ismertünk meg. Kölcsönzések mindkét irányban kimutathatók. A római rítus egyes tanúi olykor átvesznek ólatin elemeket mint kiegészítéseket a kemény réteg lágy szélein, és az ólatin rítusokban is előfordulnak római szövegek, de sohasem hiánytalan sorozatként vagy ugyanabban a szerkezeti összefüggésben. Az előbbire példaként megemlíthető az észak-itáliai Bobbio városából származó, a 9. századra datált miszszále, amely a keresztelési utórítusok közé beiktatta a lábmosás gallikán szertartását.²⁶ Római eredetű azonban a föltételezett kelta rítus emlékét őrző Stowe-miszszále egyik exorcizmusa (*Nec te latet*),²⁷ vagy az ugyanitt, illetve a gallikán, VII. századi Bobbioi miszszálában is előforduló, a krizmakenetet kísérő könyörgés (*Deus omnipotens Pater*).²⁸

Ami a ceremóniális megközelítést illeti, az ólatin rítusok abban különböznek a rómaiától, hogy a skrutíniumokra a *traditio*-szertartások, pontosabban a hitvallás elsajátításának előfeltételeként tekintenek. Erre legutoljára virágvasárnap kerülhet sor. Az ólatin rítusok közül az evangéliumok kezdetének felolvasása és a Miatyánk megtanítása csak a gallikán szerkönyvekben fordul elő, de szintén az utolsó helyen. Az ólatin skrutíniumok kifejező és drámai cselekménysora kevésbé jellemző Rómára. Az előbbieken a hosszú, bibliai előképek sorozatát fölvonultató exorcizmusokat a liturgikus tér különböző részeihez rendelt, olykor énektételekkel kísért szertartások egészítik ki. Ilyen többek között az ambrozián rítusban a katekumenek templomba való bebocsátása vagy az óspanyol szabadító szertartás, amelyet valamelyik ambóról nyugat felé, vagyis jelképesen a gonosz lélek lakhelyének irányába végeztek el.²⁹

Rómában a különböző kiegészítő elemek keretszerűen bővülnek: a tendencia leginkább a bevezető és a befejező rítusoknál figyelhető meg. Míg az előbbi típusú hozzáadások a skrutíniumok esetében, addig az utóbbiak a keresztelést követő rítusoknál jelentkeznek. Ezek Európában liturgikus területenként vagy akár püspökségenként eltérőek lehetnek. A skrutíniumokat leggyakrabban rálehelés vagy a Sátánnak való ellene mondás vezeti be, amelyet a hit megvallása, illetve kereszttel való megjelölések követhetnek. E jelképes mozzanatok a központi részben, az exorcizmusok sorozatában csúcspontnak ki. Céljuk, hogy a katekumeneket megtisztítsák a gonosz lélek befolyásától. A keresztséget lezáró rítusok között mindenütt helyet kapott a korábban pusztán gyakorlati célt szolgáló, fehér ruhába való beöltöztetés és/vagy az úgynevezett *chrismale*, a fehér fejfedő fölhelyezése. Ennek funkciója nem más, mint a szent anyagok védelme: az esetleges megszentéstele-

26 Biblioteca Ambrosiana [Milano] D 84. inf. fol. 162^v.

27 George Frederic Warner: *The Stowe Missal*. MS. D. II. 3 in *the Library of the Royal Irish Academy, Dublin*. I–II. London, 1905–1915. (Henry Bradshaw Society 31–32) I. 26.

28 Uo. 31; Bibliothèque nationale de France (= BNF) Lat. 13246. fol. 118^r. [Kiad. Elias Avery Lowe – André Wilmart: *The Bobbio Missal. A Gallican Mass-book (Ms. Paris. Lat. 13246)*. I–III. London, 1917. (Henry Bradshaw Society 53.)]

29 Leóni antifonárium. Archivo Capitular de la Catedral [León] Ms. 8. fol. 152^r.

nítés megelőzése. Nélküle ugyanis a csecsemő testén mind a konszekrált keresztvíz, mind a krizma könnyen érintkezésbe léphetett volna profán anyagokkal és felületekkel.

A fehér ruhával ellentétben jóval ritkábban fordul elő az égő lámpás vagy gyertya átadása, amely teljességgel új mozzanatként jelentkezik: vagyis nem köthető egyetlen, korábban rögzült gesztushoz sem. E tekintetben különösen figyelemreméltó a metzi hagyomány, amely a legkorábbi fennmaradt forrásoktól kezdve egészen a nyomtatványkorig folytonosságot mutat. A legelső forrás Drogónak, Nagy Károly törvénytelen fiának, Metz püspökének szakramentáriuma, ahol a később elterjedt *Accipe lampadem* kíséző szöveg helyett sajátosan a következő, *Accipe lumen* kezdetű formula hangzik el: „Vedd az örvendezés lámpását az igaz világosság előképeként, és meg fogod látni az örök világosságot, a mi Urunkat, Jézus Krisztust az örök életben.”³⁰ Ugyanez előfordul egy 14. századi metzi manuálében,³¹ egy nyomtatott 16. századi metzi misszálében,³² sőt egy 17. század végi rituálében is.³³ A formula föltűnik még két szomszédos püspökség, Toul³⁴ és Verdun³⁵ keresztelési ordóiban is, de Lotaringián kívül sehol nem találkoztam vele. Az imént megállapítottak fényében kijelenthetjük, hogy már a Karoling-korban is léteztek a római rítuson belül úzusok, azaz tartós helyi szokásrendek. A különféle Karoling-kori beszámolók, magyarázatok is rámutatnak arra, hogy beszélhetünk helyi hagyományok sokféleségéről, jóllehet ezt ekkor még csak kevés szerkönyvi adat támasztja alá.

A 813-ban tartott mainzi zsinat negyedik kánonja szerint – amely alkalmasint az *Admonitio generalis*ra is hivatkozik – a kereszttség római rendjének egységes követése a skrutíniumok megtartását jelentette.³⁶ Keefe ezekben, azaz a skrutíniumokban vélte fölfedezni a rómáság kulcsmozzanatát. Voltaképpen tehát szerkezeti megközelítést alkalmazott: a mainzi kánon, illetve a liturgia magyarázatok alapján szerinte akkor tekintettek rómainak egy keresztelési szertartást, ha tartalmazta a megfelelő nagybójt skrutíniumokat, és nem egyetlen keresztelési ordóba sűrítette a folyamatot.³⁷ Véleményem szerint azonban a Karoling-kori és későbbi liturgiaalkotók nem egyszerűen csak a skrutíniumok meglétére ügyeltek, hanem az elvégzendő szertartások kanonikus szövegkészletére is. Ha föltevésem helyes, magyarázatot kapunk a liturgiakommentárok különbözőségére is. A bemutatott gyakorlatok sokfélesége nem parttalan, hanem mindvégig belül marad a római cselekményi váz és a hozzá tartozó szöveggyűjtemény kijelölte kereteken.

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Nagy Károly körlevelében nem a keresztelési liturgia pontos végzéséről érdeklődött (ez tükrözi a levél fölépítése, és a szertartásától eltérő sorrend is), hanem arról, hogy az egyes elemekről hogyan vélekednek a püspökök,

30 „Accipe lumen iucunditatis sub typo veri luminis, visurus lumen aeternum Iesum Christum, Dominum nostrum in vitam aeternam.” BNF Lat. 9428. fol. 117^r.

31 Médiathèque du Pontiffroy [Metz] Ms. 10. fol. 19^r.

32 BNF B-27891. fol. 16^r.

33 Evangelische Kirche der Pfalz. Bibliothek und Medienzentrale [Speyer] OEB 1417. 26.

34 BNF Lat. 12079 fol. 16^r, Uo. B-01818. dig. 19.; Bibliothèque Municipale (= BM) [Nancy] Inc. 26. dig. 12. (XV. sz.)

35 BM [Nancy] 5.244. fol. 9^r. (XVI. sz.)

36 „Sacramenta itaque baptismatis volumus, ut, sicut sancta vestra fuit admonitio, ita concorditer atque uniformiter in singulis paroeciis secundum Romanum ordinem inter nos celebretur iugiter atque conservetur, id est scrutinium ad ordinem baptismatis.” *Concilia aevi Karolini*, I. 261.

37 Keefe: *Water and the Word*, I. 67–68.

hogyan magyarazzák őket papjaiknak. Nagy Károly célja tehát nem egyetlen keresztelési gyakorlat bevezetése volt. Sokkal inkább politikai, társadalomszervezési, nevelői indítékok befolyásolták, hogy biztosítsa, a papok körültekintően adják tovább a keresztény tanokat és a keresztséget megfelelően szolgáltassák ki. Erről tanúskodik a föntebb említett rendelkezés, az *Admonitio generalis*. Hasonlóképpen fogalmaz a 813-ban tartott arles-i zsinat harmadik kánonja, amely előírja a birodalom érsekeinek, hogy figyelmeztessék szuffragáneus püspökeiket: a hit misztériumáról és a keresztségről szorgalmasan és gondosan tanítsák mind papjaikat, mind a népet.³⁸ A korabeli fölfogás szerint a keresztség és vele együtt a keresztény alapfogalmak megértése elengedhetetlen volt a sikeres állam kiépítéséhez, ugyanis a keresztséget az első és legfontosabb belépési pontnak tekintették mind a vallásba, mind a társadalomba, így biztosítva a keresztény alapokra helyezett birodalom jövőjét és fennmaradását.³⁹

A liturgikus hagyományok sokfélesége tehát nem bontotta meg a Karoling birodalom és egyházszervezet egységét. Ennek beszédes bizonyítéka a keresztségnek a társadalomszervezés szempontjából kiemelt szerepet játszó szertartása. Ha az elsődleges forrásokat filológiai szempontból vizsgáljuk, vagyis mintegy mélyebbre tekintünk a struktúrájánál, a római liturgia identitásmeghatározó elemeinek kérdésére is választ kapunk. Kijelenthetjük, hogy a Karolingok a római rítus átvételekor a szöveghagyományt tekinthették kiindulópontnak, és kevésbé játszott fontos szerepet a történészek többsége által képviselt szerkezeti megközelítés, amely legalábbis Keefe óta meghatározza a kutatást. A fent bemutatott eredmények elsősorban a liturgiatudomány módszereihez folyamodva az elsődleges (szerkönyvi) források szövegi és ceremóniális vizsgálatán alapulnak. Csak ezek nyújtanak biztos alapot különböző más tudományterületek, mint a szociológia, a történelemtudomány vagy a tárgyi emlékeket vizsgáló művészettörténet következtetéseinek.

Ezzel együtt árulkodóak lehetnek az egyes képzőművészeti alkotások, amelyek a keresztség rítusának valamely mozzanatát vagy eszmei jelentőségét hivatottak megjeleníteni. Ilyen például Klodvig megkeresztelkedésének ábrázolása, amely kultúrtörténeti szempontból meghatározó esemény volt, hiszen voltaképpen megvetette a keresztény Európa alapját. A frank dinasztia uralma Klodvig megkeresztelkedésével és ezzel egyidejűleg történt királyi kenésével vette kezdetét. Klodvig utódainak királyi rangja mintegy ugyanabból a keresztségi felkenésből eredt, amelyben ő maga is részesült.⁴⁰ A keresztség szentsége így magában foglal valamiféle misztikus folytonosságot a frank társadalomban, amely egészen az újkorig terjed. Az európai egység modern gondolata is

38 „De baptismo et mysterio sanctae fidei. Ut unusquisque archiepiscopus suos suffraganeos diligenter studioseque admonere curet, quatenus, per studium sacrae lectionis imbuti, et de mysterio sanctae fidei, et de sacramento baptismatis unusquisque illorum in propria paroecia perfecte studioseque presbyteros, et universum populum docere, et instruere non neglegat, quia ignorantia mater cunctorum est errorum...” *Concilia aevi Karolini*, I. 250.

39 Phelan: *The Formation of Christian Europe*, 10–11., 79.

40 Arnold Angenendt: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abendländischen Missionsgeschichte*. Berlin – New York, 1984. (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 15) 64. A két szertartás között párhuzam is megfigyelhető. Csakúgy, mint a keresztelésnél, a királyi kenés mozzanatában is megtalálható a hát és a mell katekumenek olajával való megkenése. Cyrille Vogel – Reinhard Elze: *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle*. Róma, 1963. 254.

a német–francia együttműködéssel, mintegy a frank identitás részleges helyreállításával vette kezdetét. Megindítóan jeleníti meg ezt Marc Chagall Klodvig megkeresztelését ábrázoló üveglakka a francia királyok koronázótemplomában, a reimsi székesegyházban, amelynek eredeti üveglakait 1914-ben német csapatok pusztították el. Az imént bemutatott kutatás is a folytonosság bizonyítéka, hiszen a szertartások kialakulásának kezdetétől, a kéziratok korától egészen a nyomtatványkorig egyetlen hagyományvonalat követhetünk. Tengelyében a normatív, kora középkorban kialakult szöveganyag áll, amely lágy szélein koronként és térségenként eltérő bővítményekkel gazdagodott, de legalább másfél ezer éven át a liturgia és vele a közös európai kultúra rómaiságának hú kifejezője maradt.

Függelék

Szerkezet	Tétel
BEVEZETŐ RÍTUSOK	
Feliratkozás	
Ellene mondások	(F) Abrenuntias
Hit megvallása	(F) Credis
Rálehelés	(F) Exi ab eo
Kereszttel való megjelölés	(F) Signum Crucis / Accipe signum
	(F) Signum Salvatoris / In nomine
Katekumenavatás	(Or) Omnipotens... respicere dignare
	(Or) Preces nostras
	(Or) Deus qui humani generis
EXORCIZMUSOK	
Só	(Ex) Exorcizo te creatura salis
	(F) Accipe sal
	(Or) Deus patrum nostrorum
Könyörgések	(Or) Deus Abraham... qui Moysi – (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Deus caeli – (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Deus immortale – (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Deus Abraham... qui tribus – (Ex) Audi maledicte
	(Ex) Exorcizo te... qui pedibus – (Ex) Ergo maledicte
	(Ex) Exorcizo te... qui caeco – (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Aeternam ac iustissimam
APERTIO AURIUM	
Evangélium	(Ev) Oblati sunt
Hitvallás átadása	(F) Credo
Miatyánk átadása	(F) Pater noster
Bevezetés a templomba	(F) Ingrederere
BEFEJEZŐ RÍTUSOK	
Exorcizmus	(Ex) Nec te latet
Effeta	(F) Effeta
Katekumenek olaja	(F) Abrenuntias
	(F) Et ego te linio

Szerkezet	Tétel
KERESZTSÉG ELŐTTI RÍTUSOK	
Név megkérdezése	(F) Quis vocaris?
Hit megvallása	(F) Credis
Szándéknyilvánítás	(F) Vis baptizari?
Keresztség	(F) Et ego te baptizo
KERESZTSÉG UTÁNI RÍTUSOK	
Krizmakenet	(Or) Deus ops... qui te regeneravit
Fehér ruha	(F) Accipe vestem
Égő gyertya	(F) Accipe lampadem
Bérmálás	(Or) Ops... qui regenerare dignatus
Áldozás	(F) Corpus (et Sanguis) Domini

CONTENTS

STUDIES

Richárd Tóth The Image of Romanness in the Carolingian Era: A Study on Baptismal Rites	493
Zsófia Bocsi The Villages of Vértes in the Csókakő Manor in the Middle Ages. Veleg and Sárkány	505
Miklós Fóti Zülfikar Bey, to the History of the Third Generation of a Frontier Clan Governing Ottoman Hungary	525
Béla Angyal The Hungarian Armistice Agreement of January 1945 and the Czechoslovak Government Emigree	543
Nándor Pócs Dangerous Liaisons in the Bloody Zone. Ukrainian National Radicalism – in Hungarian Perspective (1918–1945)	567
Natália Váradi The Situation of Historic Churches in Transcarpathia during the Hungarian Revolution of 1956	603

E számunk szerzői

Angyal Béla, néprajzkutató, történész, külső munkatárs, Fórum Kisebbségkutató Intézet • Bocsi Zsófia, régész, történész, Mecenatura Bt. [Debrecen] • Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológia Osztály • Pócs Nándor, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára • Tóth Richárd, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola • Váradi Natália, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.ertzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

